

Γρηγόρη Βλαστού, Σωκράτης: Είρωνευτής και ήθικός φιλόσοφος. Μετάφραση: Παῦλος Καλλιγᾶς, Προλεγόμενα - επιμέλεια μετάφρασης: Ἀλέξανδρος Νεχαμᾶς, Ἀθήνα, Βιβλιοπωλεῖον τῆς «Ἐστίας», Ι.Δ. Κολλάρου & Σίας Α.Ε., 1993, σσ. 469.

Τον Μάρτιο του 1993 κυκλοφόρησε ἀπὸ τὸ «Βιβλιοπωλεῖον τῆς «Ἐστίας» τὸ βιβλίον τοῦ Γρηγόρη Βλαστοῦ*, *Σωκράτης: Είρωνευτής καὶ ἠθικός φιλόσοφος***, σε μετάφραση Παύλου Καλλιγᾶ (καὶ Προλεγόμενα - επιμέλεια μετάφρασης Αλεξ. Νεχαμᾶ, καθηγητῆ στο Παν/μιο τοῦ Princeton). Τὸ πρωτότυπο (*Socrates: ironist and moral philosopher*) εἶδε τὸ φῶς τῆς δημοσιότητας τὸ 1991 ἀπὸ τὸ γνωστὸ ἐκδοτικὸ οἶκο Cambridge University Press καὶ υπῆρξε, ὅπως ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας ὁμολογεῖ, καρπὸς μιᾶς ἐπώδυνης καὶ μακρόχρονης πνευματικῆς κυοφορίας, ποὺ κράτησε (μὲ τὴ μεσολάβηση μικρῶν χρονικῶν διαστημάτων, κατὰ τὰ ὁποῖα τὸ κύριον ἐρευνητικὸν ἐνδιαφέρον τοῦ Βλ. δὲν ἐστιαζόταν στὸν Σωκράτη) πάνω ἀπὸ τριάντα πέντε χρόνια, ἀπὸ τὸ 1953 ὡς τὸ τέλος τῆς δεκαετίας τοῦ '80.

Ὁ σκοπὸς τῆς συγγραφῆς τοῦ βιβλίου δίνεται ἐμμεσα —πλην σαφῶς— στὴ σελίδα 31 τῆς μετάφρασης (ὅπου μόνον θὰ ἀναφέρονται οἱ παραπομπές): ἐπιχειρεῖται νὰ δοθεῖ στα ἐρωτήματα ποὺ γεννᾷ ἡ ἀτοπία τοῦ Σωκράτη μιᾶ ἀπάντησις κατὰ τὸ δυνατόν πληρέστερη καὶ πιο τεκμηριωμένη ἀπὸ τὶς ἀπαντήσεις ποὺ ἔχουν δοθεῖ ὡς τώρα. Ὁ Βλαστός πιστεύει (σ.33) ὅτι ἡ προβολὴ τῆς ἀτοπίας τοῦ Σωκράτη (ποὺ ἀποτελεῖ κατ' αὐτὸν [σ. 32, σημ. 3] ὄχι μόνον «τὸ κλειδί τῆς προσωπικότητάς του», ὅπως καὶ ἄλλοι υποστήριζαν, ἀλλὰ καὶ «τὸ κλειδί γιὰ τὴ φιλοσοφία του») κάνει τὸ φιλόσοφο «ζωντανό» καὶ ὅτι ἡ προσφορὰ τοῦ ἐρευνητῆ σε μιᾶ τέτοια περίπτωσις «δὲ συνιστᾷ ἐρευνητικὴ συμβολὴ ἀλλὰ «ἀνθρωπισμό». (Για τὴν ἀτοπία βλ. καὶ σ. 55, καὶ σημ. 72-3, ἀλλὰ καὶ σσ. 228-37).

---

* Τοῦ διαπρεποῦς Ἑλληνοαμερικανοῦ καθηγητῆ τῆς Ἀρχαίας Φιλοσοφίας σε Παν/μια τοῦ Καναδά καὶ τῶν Η.Π.Α.: Queen's College, Toronto (1931-48, 1978)· Cornell, Ithaca, Υ.Ν. (1948-55)· Princeton (1955-76)· California, Berkeley (1979-87). Δίδαξε ἐπίσης στα Παν/μια τοῦ St. Andrews (1981) καὶ τοῦ Cambridge (1983-84) τῆς Μ. Βρετανίας. Ὁ Βλαστός γεννήθηκε τὸ 1907 στὴν Κωνσταντινούπολη, μετέβη σε ἡλικία 18 ἐτῶν στὶς Η.Π.Α., ὅπου καὶ πέθανε στὶς 12 Οκτωβρίου τοῦ 1991 (στο Berkeley).

** Κατὰ τὸν μεταφραστὴ (σ.9) ὁ ἴδιος ὁ Βλαστός «συνεισέφερε στὴν ἀπόδοσις τοῦ τίτλου». Τὸ βιβλίον εἶναι τυπωμένο με τὸ πολυτονικὸ σύστημα, ἀλλὰ χωρὶς βαρεῖες.

Η άτοπία του Σωκράτη είναι ίσως — με τα λόγια του Kierkegaard — η «σιωπή» του, η οποία, όπως επισήμανε ο Αλέξ. Νεχαμάς στα «Προλεγόμενά» του (σσ. 11-29, και ιδιαίτερα 12.19.20), εκδηλώνεται με τρεις μορφές. Συνάρτηση αυτής της άτοπίας, είναι και ο υπότιτλος του βιβλίου, και μάλιστα το πρώτο μέρος του: *Είρωνευτής* (σσ. 57-89· πβ. 206-39), ενώ το δεύτερο μέρος: *ήθικός φιλόσοφος*, είναι απόρροια της πεποιθήσης του Βλαστού ότι στον Σωκράτη μπορούμε να αποδώσουμε μόνο ηθικές προτάσεις (βλ. σ. 48, σημ. 58. 88. 93. 346, σημ. 5).

I

Το βιβλίο αποτελείται από «Περιεχόμενα», «Κατάλογο πρόσθετων σημειώσεων», «Σημείωμα του μεταφραστή», «Προλεγόμενα: Φωνές τής σιωπής του 'Αλέξ. Νεχαμά», «Εισαγωγή», οκτώ Κεφάλαια, «'Επίλογο: Felix Socrates», «Πρόσθετες σημειώσεις», «Βιβλιογραφία», «Εύρετήριο αρχαίων χωρίων», «Εύρετήριο ονομάτων μνημονευόμενων από τόν Πλάτωνα καί τόν Ξενοφώντα», «Εύρ. νεότερων μελετητῶν» (θα πρότεινα «Εύρ. νεότερων καί σύγχρονων έρευνητῶν»), και «Εύρετήριο αρχαίων έλληνικῶν λέξεων».

Στο «Σημείωμα του μεταφραστή» (σ. 9) αναφέρεται ότι ο ίδιος ο Γρ. Βλαστός στα τέλη του 1989 ζήτησε να μεταφραστεί το βιβλίο στη «μητρική του γλώσσα», επιθυμία που έχει ιδιαίτερη σημασία, αν ληφθεί υπόψη ότι — όσο τουλάχιστον γνωρίζω και ευγενώς με πληροφόρησε ο Π. Καλλιγιάς* — ο Βλαστός δεν έγραψε τίποτε στα Ελληνικά, ούτε κανένα άλλο βιβλίο του έχει μεταφραστεί στα Ελληνικά, παρά μόνο το άρθρο του «Σημείωση για τὸ Βέλος του Ζήνωνα» (1974).

Στα «Προλεγόμενα: Οί φωνές τής σιωπής» (σσ. 11-30) ο καθηγητής Αλέξ. Νεχαμάς, με αφετηρία την άποψη του S. Kierkegaard (1989: 11 κ.ε., ελλ. μτφρ. 17 κ.ε.) ότι «ή σιωπή του Σωκράτη» «είναι ὅλη του ή ζωή» προσπαθεί να προσδιορίσει την έννοια της «σωκρατικής σιωπής» και προπάντων (σ. 17 κ.ε.) «νά τοποθετήσει τήν προσέγγιση» που επιχειρεί ο Βλαστός με το βιβλίο του *Σωκράτης* «στό πλαίσιο τῶν πιό πρόσφατων... θεωριῶν» που έχουν διατυπωθεί για «τίς άπόψεις καί τόν χαρακτήρα του ιστορικού Σωκράτη». Συχνά επίσης προβαίνει σε αποτίμηση του βιβλίου

---

* Τον ευχαριστώ θερμά για την ευγενή καλοσύνη του να θέσει στη διάθεσή μου ὅσα στοιχεία του ζήτησα αλλά και ὅσα ο ίδιος θεώρησε ότι θα με βοηθούσαν, ὅπως και την α-δημοσίευτη ακόμη παρουσίαση του βιβλίου που έκανε στα πλαίσια της εκδήλωσης (10-4-92) για τον Γρ. Βλαστό από την Ελληνική Φιλοσοφική Εταιρεία· ελπίζω ότι η παρουσίαση αυτή γρήγορα θα δει το φως της δημοσιότητας.

(βλ. π.χ. σ. 11) ή δίνει ορισμένα συμπληρωματικά στοιχεία για επιμέρους θέματα του «Σωκρατικού ζήτηματος» (σ. 16 κ.ε.). Αποτελούν, νομίζω, τα «Προλεγόμενα» ένα είδος εισαγωγής πολύ χρήσιμης για τη φιλοσοφική κατανόηση του βιβλίου και του φαινομένου «Σωκράτης» γενικότερα. (Το ίδιο ισχύει και για την παρουσίαση του Καλλιγά, βλ. σημ. στη σελ. 322).

Η «Εισαγωγή: πώς έγινε τούτο τό βιβλίο» (σσ. 31-56) αποτελεί μία *de profundis* εξομολόγηση του συγγραφέα για την πορεία που ακολούθησε η συγγραφή του βιβλίου, μια πορεία που είναι συνάρτηση της λαμπρής ακαδημαϊκής σταδιοδρομίας του Βλαστού και πέρασε από διάφορα στάδια, στο καθένα από τα οποία ο συγγραφέας είχε την ευκαιρία να εμβαθύνει περισσότερο στο θέμα του: την ανάδειξη της προσωπικότητας του Σωκράτη μέσα από τις — συχνά — αντιφατικές αρχαίες μαρτυρίες. Παρ' όλο που το κάθε Κεφάλαιο έχει τη δική του «ιστορία» (βλ. υποσημειώσεις στην αρχή κάθε Κεφ.) και μερικά από τα Κεφάλαια ή μέρη αυτών αναπτύχθηκαν σε διαλέξεις που έδωσε ο Βλαστός σε αγγλικά και αμερικανικά Πανεπιστήμια, τελικά «τά Κεφάλαια 1-7 αποτελούν άναθεωρημένες έκδοχές τών έπτά διαλέξεων στό Cornell», ενώ το Κεφάλαιο 8 είναι η διάλεξή του στο Cambridge το 1984 (σ. 47. 53).

Στο Κεφάλαιο 1: «Η σωκρατική είρωνεία» (σσ. 57-89), καθώς επίσης και στην Ενότητα* II του Κεφ. 5 (σσ. 210-15) και στην Προσθετη σημείωση 1.1 (σσ. 346-54), ο συγγραφέας προσπαθεί να διασαφήσει την έννοια της «είρωνείας» γενικότερα και «της σωκρατικής είρωνείας» ειδικότερα, γιατί, ενώ κατά τη γνώμη του πρόκειται για θεμελιώδες θέμα, ελάχιστα έχει κατανοηθεί από την παλαιότερη και τη σύγχρονη έρευνα (J. Burnet, 1924· Wilamowitz, 1948· W. Hamilton, 1951· W.K.C. Guthrie, 1969· Suzy Groden, 1970· K.R. Dover, 1978), με αποτέλεσμα η «σωκρατική είρωνεία» να σημαίνει «σωκρατική εξαπάτηση... είτε κακόβουλη είτε καλοπροαίρετη» (σσ. 47. 62. 66. 74-80).

Η καλή σημασία που έχει η λέξη *ironia* στον Κικέρωνα (*De Oratore*, 2. 67) (σσ. 66-8) και στον Κοϊντιλιανό (*Institutio Oratorica*, 9.2.44: πρέπει νά νοηθεί κάτι τό αντίθετο από αυτό τό όποιο λέγεται· πβ. 9.2.46) (σ. 57 κ.ε.) οφείλεται κατά τον Βλαστό στον Σωκράτη και τον τρόπο ζωής που αυτός πραγματώσε (σσ. 66-9. 74) και αποτελεί μετεξέλιξη από την κακή σημασία που είχαν οι λέξεις *ειρωνεία*, *είρων*, *ειρωνεύομαι* στους συγγραφείς του 5ου και 4ου αι. π.Χ. (σσ. 59-62. 66). Ο Βλαστός, μετά από ενδελεχή διερεύνηση των μαρτυριών για τον Σωκράτη του Αριστο-

* Section (παράγραφος);, «Τμήμα» κατά τον Π. Καλλιγά.

φάνη (σ. 68 κ.ε.), του Ξενοφώντα (σσ. 69-73) και κυρίως του Πλάτωνα (σσ. 73-89. 346-54), διατείνεται ότι «ή σωκρατική ειρωνεία» έχει τη μορφή (1) «άπλης ειρωνείας» (σ. 70), όπως παρουσιάζεται κυρίως στον Ξενοφώντα (πβ. και σημασία στον Κοϊντιλιανό, σ. 57. 74), και (2) «σύνθετης ειρωνείας», όπως παρουσιάζεται και στον Ξενοφώντα (*Συμπόσιον*, σ. 70), αλλά προπάντων στον Πλάτωνα, με τη σημασία ότι «αυτό που λέγεται και είναι και δέν είναι αυτό που έννοείται· αυτό που έπιφανειακά δηλώνεται είναι άληθές από μία άποψη, ψευδές από μία άλλη» (σ. 70). Διακρίνει δε βασικά τρεις «σύνθετες φιλοσοφικές ειρωνείες του Σωκράτη»* αλλά και μία τέταρτη, λιγότερο σημαντική (σσ. 79-85, και κυρίως 84. 346, και σημ. 3).

Ενώ, λοιπόν, «ή ειρωνεία του Σωκράτη» δεν εμπεριέχει το στοιχείο της «έξαπατήσης» (σσ. 74. 75. 77), η βαθύτερη φιλοσοφική σημασία της, όπως την κατανόησε ο Βλαστός, έγκειται στο ότι με αυτήν εκφραζόταν κάποια «άγνωσία», η οποία όμως σήμαινε «άρνηση κατοχής ενός είδους γνώσης, ενώ τήν ίδια στιγμή καταφάσκεται ή κατοχή μιās άλλης» γνώσης (σ. 47 κ.ε.). Έτσι δικαιολογείται και το πρώτο μέρος του υπότιτλου: *Ειρωνευτής* (βλ. σχετικά και πιο πάνω, σ. 322, αλλά και σ. 88 του βιβλίου).

Στο Κεφάλαιο 2: «Ο Σωκράτης σέ αντίθεση μέ τόν Σωκράτη στόν Πλάτωνα» (σσ. 90-137) και στην Ενότητα I του Κεφ. 3 (σσ. 139-51), αλλά, παρεμπιπτόντως, και σε άλλα σημεία του βιβλίου του, ο Βλαστός εκθέτει ένα μέρος του «Σωκρατικού ζητήματος», ενός ζητήματος που αποτελεί «φóβητρο τών Πλατωνικῶν σπουδῶν» (σ. 90) και συνίσταται, ως γνωστόν, στην ανάγκη — αλλά και στις σχεδόν ανυπέβλητες δυσκολίες — για διάκριση των απόψεων και ιδεών που ανήκουν στον ιστορικό Σωκράτη από εκείνες που του προσγράφουν οι κυριότερες πηγές μας (Αριστοφάνης, Πλάτων, Ξενοφών και Αριστοτέλης). Η έρευνα αυτή λογίζεται ως άκρως απαραίτητη, αφού (αντίθετα από τους παλαιότερους ερευνητές που θεωρούσαν είτε ότι και ο Πλάτων και ο Ξενοφών δίνουν την εικόνα του ιστορικού Σωκράτη είτε ότι εγκυρότερη αλλά ακόμη και μοναδική πηγή μας είναι ο Πλάτων ή ο Ξενοφών ή ο Αριστοτέλης ή ακόμη και ο Αριστοφάνης [σ. 16 κ.ε., και σημ. 5-7], και από εκείνους [Dupréel, 1922· Gigon, 1947· Chroust, 1977] που εκλαμβάνουν όλες τις μαρτυρίες για τον Σωκράτη «ώς καθαρώς λογοτεχνικά εύρηματα», σ. 18) θεωρεί τον Πλάτωνα ως τη σημαντικότερη πηγή μας (σ. 35.83, σημ. 73.90· πβ. και

* «(1) Ο Σωκράτης άρνεϊται ότι έχει, όμως ταυτόχρονα δέχεται ότι έχει γνώση. (2) Άρνεϊται ότι κατέχει, όμως ταυτόχρονα δέχεται ότι κατέχει τήν τέχνη του νά διδάσκει τήν άρετή. (3) Άρνεϊται ότι έξακαεί, όμως ταυτόχρονα δέχεται ότι κάνει πολιτική (πράττειν τά πολιτικά)». Η τέταρτη είναι «ό έρωτισμός του Σωκράτη» (σ. 346, σημ. 3· βλ. και ΠΣ 1.3: σσ. 358-60).

σσ. 17-20), διαφωνεί όμως με τη Σκωτική σχολή (βλ. ιδιαίτερα Burnet, 1911: XI-XII· A.E. Taylor, 1922: 32· 1929: 199 κ.ε., ελλην. μτφρ. 239 κ.ε., και 1933), η οποία, ως γνωστόν, αποδίδει σχεδόν τα πάντα (από τους πλατωνικούς διαλόγους) στον Σωκράτη.

Με την πεποίθηση «ὅτι σέ κάθε διάλογο ὁ Πλάτων ἀποδίδει στό πρόσωπο τοῦ Σωκράτη μόνον ὅ,τι ὁ ἴδιος (δηλ. ο Πλάτων) θεωρεῖ κατά τή δεδομένη ἐποχή ὡς ἀληθές», πεποίθηση που συνιστά, κατά τον Βλαστό, «τή μείζονα μεθοδολογική ὑπόθεση» (σ. 186, και σημ. 50) για την ερμηνεία του Σωκράτη, και με αφετηρία τη διαπίστωση ὅτι στο πλατωνικό corpus εκτίθενται ἀπό τον «Σωκράτη» διαμετρικά ἀντίθετες ἀπόψεις διακρίνει τον «Σωκράτη Π» (των πρώιμων διαλόγων) ἀπό τον «Σωκράτη Μ» (των διαλόγων της μέσης περιόδου). Χωρίζει κατόπιν τους διαλόγους (ακολουθώντας φυσικά τα πορίσματα της σύγχρονης ἔρευνας, σ. 91, σημ. 2, σ. 92, σημ. 4-5. 7-8, ὅπου ὅμως δε γίνεται ἀναφορά στον H. Thesleff, 1982), σε τρεις Ομάδες (I,II,III)· παρεμβάλλει, ὡστόσο, μεταξύ της Ομάδας I και της Ομάδας II τους λεγόμενους «Μεταβατικούς Διαλόγους» (σσ. 91-3). Κριτήριο για τη διάκριση αὐτή είναι «ἡ μέθοδος φιλοσοφικῆς ἔρευνας», η οποία στους διαλόγους της Ομάδας I, τους «Ἐλεγκτικούς Διαλόγους», είναι «ἐλεγκτική, ἐνῶ παύει ἀπότομα νά εἶναι τέτοια στους Μεταβατικούς» (σ. 91, σημ. 3. 183, σημ. 39). «Καταθέτει» στη συνέχεια «Προγραμματικά Δέκα θέσεις» που παρουσιάζουν χαρακτηριστικά του Σωκράτη, ἀπό τα οποία το καθένα εμφανίζεται μόνον σε διάλογο ἢ διαλόγους της Ομάδας I ἢ μόνον σε διάλογο ἢ διαλόγους της Ομάδας II (σσ. 93-5)· σημειώνει βέβαια (σ. 93, σημ. 11) ὅτι «ὁ λόγος τοῦ Ἄλκιβιάδη στό Συμπόσιον» (Ομάδα II) και «οἱ βιογραφικές περικοπές στόν Φαίδωνα» (Ομ. II), «57 a-61 ο και 115 c - 118... ἀναπαριστάνουν τόν Σωκράτη Π»*. Κατόπιν ο Βλαστός διερευνά μερικές ἀπό τις «Δέκα θέσεις», και συγκεκριμένα τη Δεύτερη (την ισχυρότερη ἀπό ὅλες, βλ. σ. 101 κ.ε.· πβ. σ. 139) και την Ὀγδοη (βλ. και σ. 172, σημ. 1) και ἀναδεικνύει την ἀντίθεση που παρουσιάζουν μεταξύ τους ο «Σωκράτης Π» με τον «Σωκράτη Μ» υποδηλώνοντας ὅτι ο «Σωκράτης Π» (ἀπόψη ὅμως που στηρίζει και με την ἔρευνα στο ἐπόμενο Κεφάλαιο) είναι ο «ἱστορικός Σωκράτης».

Ἀξιοσημείωτο είναι ὅτι οἱ «Ἐλεγκτικοὶ Διάλογοι» του Βλαστοῦ συμπίπτουν (με μία μόνο διαφορά: ἐκεῖ συμπεριλαμβάνεται και ο Ἰππίας Μείζων) με τους διαλόγους που ο Β. Τατάκης (1970: 31 κ.ε.) θεωρεῖ «ὁμάδα τῶν σωκρατικῶν διαλόγων».

* (Το ἴδιο ἰσχύει και για το βιβλίο Α της Πολιτείας, βλ. ΠΣ 2.1: σσ. 362-5· ἀκόμη στους Διαλόγους της Ομ. II ἀπαντοῦν στοιχεῖα για την προσωπικότητα του Σωκράτη μοναδικά, βλ. ΠΣ 2.2: σσ. 365-8. [ΠΣ= Πρῶσθητη σημείωση]).

Το Κεφάλαιο 3: «Ἡ μαρτυρία τοῦ Ἀριστοτέλη καί τοῦ Ξενοφώντα» (σσ. 138-71) αποτελείται ἀπό τρεῖς Εὐνότητες. Ἡ Εὐνότητα I: «Ὁ Σωκράτης II σέ ἀντίθεση μέ τόν Σωκράτη M: δύο ἀκόμη ἀντιθέσεις» (σσ. 139-51) ἀποτελεῖ, ὅπως προαναφέρθηκε, συνέχεια «τοῦ πρώτου μέρους τοῦ ἐπιχειρήματος» που διατυπώθηκε στο Κεφ. 2 (πβ. και σ. 95), με τη βοήθεια ἰσως περισσότερο ἀπ' ὅτι στο προηγούμενο Κεφ. των μαρτυριῶν των ἄλλων συγγραφέων.

Στις δύο ἄλλες Εὐνότητες με τίτλους: «Ἡ μαρτυρία τοῦ Ἀριστοτέλη» (σσ. 151-61) και «Ἡ μαρτυρία τοῦ Ξενοφώντα» (σσ. 162-71), ἀντίστοιχα, ο Βλαστός ἐπιχειρεῖ, με την ἐπίκληση της μαρτυρίας και ἄλλων συγγραφέων εκτός ἀπό τους προαναφερθέντες, να στηρίζει την ἀποψη ὅτι η διαφορά ἀνάμεσα στις θέσεις του «Σωκράτη II» ἀπό εκείνες του «Σωκράτη M» ἀναδεικνύει τη φιλοσοφία του «ιστορικοῦ Σωκράτη», που δεν εἶναι ἄλλος ἀπό τον «Σωκράτη II», δηλ. τον Σωκράτη των πρώιμων πλατωνικῶν διαλόγων, (βλ. και σ. 95 κ.ε.).

Την ἀναφορά στις μαρτυρίες των ἄλλων τη θεωρεῖ (πβ. και ὅσα ἐκθέτει στο Κεφ. 6, σσ. 245-9, και σημειώσεις) προϋπόθεση *sine qua non* για τον ἰσχυρισμό του ὅσον ἀφορᾷ τον «ἱστορικό Σωκράτη» και τη διάκρισή του ἀπό τον ἄλλον, τον συνωνόματό του, γιατί η διαφορά μεταξύ των δύο, χωρίς τις ἄλλες μαρτυρίες, θα μπορούσε να ἐκληφθεῖ—*mutatis mutandis*— ως ἓνα φαινόμενο ἀνόλογο μ' ἐκεῖνο που συνιστᾷ η διαφορά ἀνάμεσα στον Wittgenstein του *Tractatus* και τον μεταγενέστερο Wittgenstein (σ. 138 κ.ε.). Το συμπέρασμά του ἀπό τη διερεύνηση και διασταύρωση των μαρτυριῶν μιας πλειάδας ἀρχαίων συγγραφέων εἶναι ὅτι ο Ἀριστοτέλης ἐπιβεβαιώνει τις τέσσερις βασικές Θέσεις του «Σ II» (I-IV), ἐνῶ ο Ξενοφών μόνο τις τρεῖς, ἀλλά ο Ξενοφών «διαφωνεῖ» με τον Ἀριστοτέλη και ἀντιφάσκει με τον εαυτό του (σ. 172). (Για τις υπόλοιπες Θέσεις βλ. τὰ ἐπόμενα Κεφ.).

Λαμβάνοντας υπόψη τη στέρα τεκμηριωμένη ἐπιχειρηματολογία του Βλαστοῦ δύσκολα θα μπορούσε κανεῖς να προβάλλει ἐπιχειρήματα κατὰ των συμπερασμάτων του. Θὰ ἦταν, ὡστόσο, δυνατό να παρατηρηθεῖ ὅτι, ἐνῶ ο συγγραφέας προσπαθεῖ να ἀναδείξει την «ιστορικότητα» του Σωκράτη, δεν φρόντισε να ὑπάρχει μεγαλύτερο ἱστορικό ὑπόβαθρο στη διαπραγματεύσή του, ἐννοώντας μ' αὐτό την ἔλλειψη κάθε μνείας ἔργων, ὅπως εἶναι το τρίτομο ἔργο του K. Joël (1893-1901) ἢ το ἔργο του Magalhaes-Vilhena (1952)· η παράλειψη ὁμως αὐτή ἐξασφαλίζει μεγαλύτερη συνοχή στο «ἐπιχειρήμα» του.

Στο Κεφάλαιο 4: «Ὁ ἔλεγχος καί τὰ μαθηματικά» (σσ. 172-205) ἐκτίθενται (βλ. σ. 172, σημ. 1) οἱ ἀπόψεις του Βλαστοῦ για τις Θέσεις Πέμ-

πτη, Ἐκτη και Δέκατη (σ. 94 κ.ε.) του Σωκράτη, ἴτοι ὅτι ο Σωκράτης δεν ενδιαφερόταν για τα μαθηματικά (Θέση V), ὅτι εἶχε «φιλολαϊκή» αντίληψη για τη φιλοσοφία, (Θέση VI), και, τέλος, ὅτι «ἡ μέθοδος φιλοσοφικῆς ἔρευνας» που ακολουθοῦσε ἦταν «ἀνασκευαστική» μόνο στους «Ἐλεγκτικούς Διαλόγους», διαφορετική στους «Μεταβατικούς» (ὅπου «ὁ ἀναζητητῆς παραμένει, ἀλλὰ ὁ ἐλεγκτικός κριτικός ἔχει παραμεριστεῖ») και πολύ περισσότερο διαφορετική στους διαλόγους της μέσης περιόδου (Θέση X).

Οι ἀπόψεις αυτές, καθὼς και ἄλλες στο βιβλίο, στηρίζονται κατὰ μεγάλο μέρος στο ἄρθρο του «The Socratic Elenchus» (1983) και δικαιολογούν τον τίτλο του Κεφαλαίου, που υπονοεῖ, στην προκειμένη περίπτωση, διάκριση των δύο μερών του, αφού ο «ἐλεγχος», η «ἐλεγκτική» ἢ «ἀνασκευαστική» μέθοδος του Σωκράτη συνδέεται με μια μορφή επιχειρήματος, το οποίο ο Αριστοτέλης αποκαλεῖ *περαστικόν*, *ἐλεγχον περαστικόν* (Σοφ. Ἐλ. 165 b 5-6, πβ. σ. 156. 177 κ.ε.), ενώ τα μαθηματικά, και μάλιστα η γεωμετρία, με την ἀπόδειξιν (Αριστ. Τοπ. 100 27-b 21· πβ. σ. 179 κ.ε.) και τα ἀξιώματα (σ. 179). Τα χαρακτηριστικά της «ἐλεγκτικῆς μεθόδου» (σσ. 180-2) εἶναι «ἡ ἔλλειψη γνωσιακῆς βεβαιότητος», η οποία εκφράζεται, ὑπό μορφή «σύνθετης εἰρωνείας», με τη δῆλωση του Σωκράτη ὅτι «δὲν κατεῖχε γνώση», πεποίθηση που επέτρεπε την ἀνάδειξη κάθε πρότασης κάθε συνομιλητῆ σε ἀντικείμενο ἐξέτασης» (σ. 179 κ.ε.). Ἔτσι, ενώ η μέθοδος του Σωκράτη εἶναι συνάρτηση της εμμονῆς του σε θέματα ἠθικῆς φιλοσοφίας (Θέση I), αφού ἄλλωστε «μόνον ἠθικῆς ἀλήθειες θεωροῦνται ὡς ἐλεγκτικῆς θέσεις» (σ. 181, σημ. 31), τόσο η θεματικὴ ὅσο και η μέθοδος επιτρέπουν στον Σωκράτη να συζητῆ με ὅλους, πράγμα που θα ἦταν ἀνεφικτό, αν ἐπρόκειτο να καταστήσει ἀντικείμενο της ἐρευνᾶς του μαθηματικῆς προτάσεις (σσ. 172-186). Επιπλέον, μέθοδος και θεματικὴ συνδέονται, κατὰ τον Βλαστό, με την ἀκλόνητη «πεποίθηση τοῦ Σωκράτη πὼς μποροῦσε νὰ ἀνακαλύψει τὴν ἠθικὴ ἀλήθεια μέσω τῶν ἐλεγκτικῶν του επιχειρημάτων», πεποίθηση της οποίας την ορθότητα προσπάθησε ο Βλαστός να ἀναδείξει. Την ερμηνεία αὐτὴ τη θεωρεῖ («νέα προσέγγιση» (σ. 50).

Στη συνέχεια ο Βλαστός συνδέει (σσ. 187-205) την εγκατάλειψη του «ἐλέγχου» ἀπὸ τον Πλάτωνα με την ἐνασχόλησή του με τα μαθηματικά, κυρίως ἀπὸ τον Μένωνα και μετὰ, διάλογο στον οποίο, κατὰ τον Βλαστό, ο «ἐλεγχος» χρησιμοποιεῖται ἐνμέρει (σ. 184, σημ. 41, και 188 κ.ε.), παρὰ τις ἀντίθετες ἀπόψεις του T. Irwin, 1977: 139, και του A. Nehamas, 1986: 16 (σ. 188, σημ. 55). Ὑποστηρίζεται ἐπίσης (σ. 195) ὅτι η διαμόρφωση «μιας μεθόδου γιὰ τὴν ἠθικὴ φιλοσοφία με βάση τὴν μέθοδο τῆς γε-

ωμετρίας» θα απομάκρυνε από το περαστικόν επιχείρημα, μέ άμεση συνέπεια τη βεβαιότητα στον τομέα της ηθικής (σ. 195), συνέπεια όμως που θα έπρεπε να προληφθεί, αφού «ήθική» και «γνωσιακή» βεβαιότητα» θεωρούνταν από τον Σωκράτη κατά τον Βλαστό ως «μη συμβατές έννοιες (βλ. και ΠΣ 4.1: σσ. 389-91). Γι' αυτό και η παραίτησή του στους διαλόγους της μέσης περιόδου από θέματα ηθικής φιλοσοφίας και η ανάδειξη — παράλληλα — του μαθηματικού και μεταφυσικού Αρχύτα σε πρότυπο (για τον Πλάτωνα) φιλοσόφου και πολιτικού (σ. 203), ενώ κρίνεται αξιόπιστη η μαρτυρία για σχέσεις—ή ακόμη και μαθητεία— του ιδρυτή της Ακαδημίας και με έναν άλλο σπουδαίο μαθηματικό, τον Θεόδωρο τον Κυρηναίο (βλ. ΠΣ 4.3: σσ. 395-7). Συμπερασματικά προβάλλεται η θέση ότι η ενασχόληση με τα μαθηματικά οδήγησε τον Πλάτωνα στην απομάκρυνσή του από τον «Σωκράτη τῶν Ἐλεγκτικῶν Διαλόγων», στους οποίους παρατηρείται ταύτιση δασκάλου και μαθητή, ενώ στους διαλόγους της μεσαίας περιόδου συμβαίνει το εντελώς αντίθετο (σ. 205). (Για «μαθηματικές περικοπές σέ Ἐλεγκτικούς διαλόγους» βλ. ΠΣ 4.2: σσ. 391-5).

Στο Κεφάλαιο 5: «Κάνει ζαβολιές* ὁ Σωκράτης;» (σσ. 206-39) τίθεται ένα σημαντικό θέμα, το οποίο, διαφορετικά διατυπωμένο από μια πλειάδα ερευνητών (Dodds, 1959:249· Friedländer, 1964: 181 κ.ε.· Kahn, 1963:93· O' Brien, 1967· Guthrie, 1975: 246, και, τελευταία, Kevin McTighe, 1984: 193-236, σ. 86, σημ. 78. 206, σημ. 2-7), παρά την αντίθετη γνώμη άλλων (C.C.W. Taylor, 1976· Irwin 1979: 127· Santas, 1979), ανάγεται στον Kierkegaard (1989:11 κ.ε., ελλην. μτφρ. 17 κ.ε.), και συνίσταται στο ερώτημα κατά πόσο ο Σωκράτης «έξαπατά»), μια στάση που συνδέεται με τη «Σωκρατική είρωνεία» και που, όπως είδαμε, τίγεται και στο Κέφ. 1, αλλά και στην ΠΣ 5.1: σσ. 397-404).

Παίρνοντας ως υπόθεση εργασίας την πρόταση ότι ο Σωκράτης «παραμένει πάντοτε μακριά από τήν έξαπάτηση ... όταν επιχειρηματολογεί στα σοβαρά» ή όταν «θεωρεί ... τήν έρευνά του ... συμμόρφωση μέ θεϊκή έντολή» (άποψη που αποτελεί ολοκλήρωση μιας παλαιότερης σκέψης του, σ. 209, σημ. 17) προβαίνει (Ενότητα I, σσ. 208-10) σε μια ενδελεχή διερεύνηση των πιο χαρακτηριστικών αλλά και αμφίβολων περιπτώσεων (Γοργ. 500 b-c. Ἄπολ. 28 e. 29 d. Χαρμ. 166 c-d). Αμέσως μετά (Ενότ. II, σσ. 210-15) εξετάζει «στιγμές» του «έλεγκτικοῦ διαλόγου», όπου, όπως γράφει (σ. 210), ο Σωκράτης «δέν φιλοσοφεί εξετάζοντας τόν έαυτό του καί τούς άλλους» (σ. 210), και, με φανερή οπωσδήποτε την προσπάθεια να δικαιολογήσει πάντα τον Σωκράτη, συμπεραίνει (σ. 215) ότι τα

* Προτιμότερο, νομίζω, θα ήταν να μεταφραστεί ο τίτλος «Does Socrates cheat?» με «Εξαπατά ή παραπλανά ο Σωκράτης;»

κάπως υπερβολικά εγκώμια που μερικές φορές χρησιμοποιεί δεν θα οδηγούσαν σε εξαπάτηση, αν αυτοί στους οποίους τα απηύθυνε δεν ήταν «ήδη βυθισμένοι στην αυτοεξαπάτηση».

Κατόπιν (Ενότητα III, σσ. 215-28) διερευνώνται δύο επιχειρήματα, τα οποία προβάλλονται κατά την εξέταση «του ὀρθοῦ τρόπου ζωῆς» και το επιχείρημα της συζήτησης με τον Πῶλο στον *Γοργίαν* 466 b-468 e (Ενότητα IV, σ. 228 κ.ε.), για να καταλήξει μετά από κάποια μερικά συμπεράσματα (σ. 215. 227 κ.ε. 237 κ.ε.) σ' ένα γενικό συμπέρασμα, σύμφωνα με το οποίο, παρ' ὅλο που ο Σωκράτης των πρώιμων διαλόγων είναι περισσότερο «ἀντιλογικός» παρά «ἀνεπηρέαστος ἀναζητητής τῆς ἀλήθειας» (σ. 238), πράγμα που κατόρθωσε αργότερα στον *Θεαίτητον*, δεν μπορεί να υποστηριχθεί ότι «χρησιμοποιοῦσε ἀνελικρινεῖς πεποιθήσεις ἢ ἐνσυνείδητα σφαλερές συνεπαγωγές» (σ. 237)· ἀντίθετα προσπαθοῦσε «νά βοηθήσει» τον ἀντίπαλο «καί νά ἰσχυροποιήσει, μάλιστα, τή θέση» του (ἀντιπάλου; σ. 238). (Για τον «ἐλεγχο» στον *Θεαίτητον* βλ. *ΠΣ* 3.1: σ. 384 κ. ε.).

Στο Κεφάλαιο 6: «Ἡ Σωκρατική εὐσέβεια» (σσ. 240-69) ο Βλαστός φρονεί (σ. 240 κ.ε.) ὅτι δύο διαμετρικά ἀντίθετες παράμετροι προσδιόρισαν τη «σωκρατική εὐσέβεια»: ἡ πίστη του Σωκράτη στον λόγο «ὡς τόν τελικό κριτή τῆς ἀλήθειας...στόν τομέα τῆς ἠθικῆς» (πβ. και σ. 46), αφενός, και ἡ υπακοή σε υπερφυσικές δυνάμεις (βλ. *Ἀπολ.* 33 c), αφετέρου. Οἱ δύο αὐτές παράμετροι, «δεσμεύσεις» κατά τον Βλαστό, παρά τη μεταξύ τους ἀντιθετική σχέση λογίζονται ἀπό τον Σωκράτη ὅτι βρίσκονται «σέ πλήρη ἄρμονία» (σ. 241), γιατί, κατά τον Ἀθηναῖο φιλόσοφο, το περιεχόμενο της «ἐντολῆς» του θεοῦ ἦταν ἡ ἐνασχόληση «μέ τή δραστηριότητα πού συνεπάγεται ἡ προσήλωση στή λογική» (σ. 241, σημ. 3)· προβάλλει λοιπόν ἡ ἀνάγκη (α) νά ἐξηγηθεῖ αὐτή ἡ «ἄρμονία» και (β) νά κατανοηθεῖ «ἡ ἀντίληψη τοῦ Σωκράτη γιά τήν εὐσέβεια» (σ. 241).

Διαφωνώντας με τη γνώμη πολλῶν πλατωνιστῶν διατείνεται, σύμφωνα ἄλλωστε και με τις μαρτυρίες του Ξενοφῶντα και του Πλάτωνα (σ. 241, σημ. 4-6), ὅτι ο Σωκράτης, μολοντί ἀναδείχτηκε πρωτοπόρος σε ἄλλα θέματα, υπῆρξε «ἄνθρωπος τοῦ καιροῦ του» ὅσον ἀφορᾶ την εὐσέβεια (βλ. και *ΠΣ* 6.6: σσ. 421-6), ἀφού δεν ἐνστερνίστηκε «τὴν ἀποδόμησή τοῦ ὑπερφυσικοῦ... (ἀπό τὴν Ἰωνική φυσιολογία» (σ. 242, σημ. 9)· τούτο οδηγεῖ σε ἀμφισβήτηση της ἀξιοπιστίας των μαρτυριῶν (του Ἀριστοφάνη ἀλλά και του Ξενοφῶντα) γιά ἐνασχόληση του Σωκράτη με ἄλλα θέματα ἐκτός ἀπό τα ἠθικά (σσ. 245-7) και καθιστά ἀβάσιμους μερικούς ἀπό τους χαρακτηρισμούς που του ἔχουν ἀποδοθεῖ ἀπό νεότερους και σύγχρονους ἐρευνητές (σ. 245, σημ. 18).

Κατά τον Βλαστό (σ. 247), όπως επήλθε εκλογίκευση της θεότητας με τη θεώρησή της από τους Έιωνες όχι ως μεταφυσικής αλλά ως «φυσικής», κατ' ανάλογο τρόπο παρατηρήθηκε εκλογίκευσή της με τον Σωκράτη, αφού «έκανε ήθικούς» τους θεούς, διατυπώνοντας μια «ήθική θεολογία» (σ. 247), στα πλαίσια της οποίας «ὁ θεός» νοείται ως αιτία όχι «ἔλων τῶν πραγμάτων ἀλλά μόνο τῶν καλῶν πραγμάτων» (*Πολ.* 379 b· πβ. σ. 248, σημ. 27). Η αντίληψη αυτή συνδέεται σύμφωνα με τον Βλαστό με την εκμέρους του Σωκράτη πρόκριση της «πρακτικῆς» από «τή θεωρητικὴ σοφία» (σ. 250, σημ. 34) και τη συνεπαγωγή της, ότι δηλ. η αρετή είναι «δεσμευτικὴ» τόσο για τους ανθρώπους όσο και για τους κατά πολύ σοφότερους θεούς (σ. 249 κ.ε.), όπως αυτό συνάγεται, εκτός των άλλων, και από τον *Εἰθύφρονα* (10 d, σ. 251).

Στη συνέχεια (σσ. 254-9) με οξύτατες παρατηρήσεις και αναλύσεις υποστηρίζει την άποψη ότι, παρ' ὅλο που υπάρχουν υπαινιγμοί για «ἐξωλογικὲς διόδους» επικοινωνίας του Σωκράτη με τους θεούς (όνειρα, χρησμοί, βλ. και *ΠΣ* 6.3: σσ. 414-6. *ΠΣ*, 6.4: σσ. 416-8, *δαιμόνιον*, βλ. και *ΠΣ* 6.1: σσ. 404-13) δεν μπορεί να τεκμηριωθεί ο ισχυρισμός για πίστη του σε άλλες πηγές ηθικῆς γνώσης εκτός από τον λόγο.

Προσπαθεί κατόπιν να διευκρινίσει το δύσκολο πράγματι ερώτημα πώς ο Σωκράτης εξέλαβε «ὡς ἐντολὴ νά φιλοσοφεῖ στοὺς δρόμους τῆς Ἀθήνας» την αρνητικὴ ἀπάντηση που ἔδωσε η Πυθία, ὅταν της υποβλήθηκε το ερώτημα: «Ἐπάρχει κανείς σοφότερος ἀπὸ τὸν Σωκράτη;» (σ. 208 κ.ε· πβ. και σσ. 414-6, και *ΠΣ* 1.2: σσ. 354-7). Βασικὸ λόγο θεωρεῖ (σ. 262) τη σταθερὴ πίστη του (παρὰ την περί του αντιθέτου αρχαιοελληνικὴ αντίληψη) στην ἀπεριόριστη ἀγαθότητα—ὅπως ἄλλωστε και σοφία—του θεοῦ (βλ. πιο πάνω σ. ...), ο οποίος επέλεξε τον Σωκράτη, επειδὴ ακριβῶς αὐτὸς εἶχε ασχοληθεῖ «μὲ τὴν ἀναζήτηση τῆς ἠθικῆς ἀλήθειας» και ἦταν σε θέση «νά διαβάσει σωστά τὰ σημεῖα» (σ. 263). Γι' αὐτὸν το λόγο «ἡ ἄσκηση τῆς φιλοσοφίας ἐκ μέρους» του Σωκράτη συνιστᾶ υποταγὴ στις ἐντολές του θεοῦ, αντίληψη που συνεισφέρει στη διασάφηση της ἐννοίας της ευσέβειας (βλ. *Εἰθύφρονα* 13 d-e), ὅπως την ἀντιλαμβανόταν ο Σωκράτης, ο οποίος την ἀπῆλλαξε ἀπὸ κάθε δοσοληπτικὴ χροιά (σ. 264) και συνέδεσε την «ὑπηρεσία» του «πρὸς τὸν θεό» με τη μεγαλύτερη δυνατὴ προσφορά πρὸς την πόλη (*Ἀπολ.* 30 a). Ἐδωσε ἔτσι στην ευσέβεια το νόημα «νά κάνει κανείς τὸ ἔργο τοῦ θεοῦ προκειμένου νά ὠφελῆσει τοὺς ἀνθρώπους» (σ. 266), μίᾳ ἀντίληψη—ἐφόσον βέβαια εἶναι ορθὰ τα συμπεράσματά μας—ἀκρως επαναστατικῆ.

Το Κεφάλαιο 7: «Ἡ ἐκ μέρους τοῦ Σωκράτη ἀπόρριψη τῆς ἀνταπόδοσης» (σσ. 270-99· πβ και *ΠΣ* 7.1: σσ. 426-30) συγκροτεῖται ἀπὸ τρεις

Ενότητες. Στην Ενότητα I (σσ. 272-86) εκτίθενται οι απόψεις των αρχαίων Ελλήνων για την ανταπόδοση: στην Ενότητα II (σσ. 286-92) ο συγγραφέας προσπαθεί να δώσει αντιλήψεις ή στάσεις και τρόπους ζωής που προετοίμασαν ως ένα βαθμό την άποψη του Σωκράτη, η οποία παρουσιάζεται στην Ενότητα III (σσ. 292-9).

Κατά τον Βλαστό, αν στην *Ενδέκατη Θέση* του Marx για τον Feuerbach αντικαταστήσουμε τη λέξη «κόσμος» με τη λέξη «ἠθική», τότε στις εξαιρέσεις του κανόνα (που θα αφορά πια κυρίως τους ηθικούς φιλοσόφους) θα συμπεριλαμβάνεται και ο Σωκράτης, γιατί αυτός «στιγματίισε ως ἄδικο έναν από τους πιά σεβαστούς και καθιερωμένους κανόνες τῆς δικαιοσύνης» και απέρριψε κατά τρόπο ριζικό τις διακρίσεις που επέτρεπε, ως κάτι το αυτονόητο, η ἠθική των αρχαίων Ελλήνων («στήν ἐφαρμογή τῶν ἠθικῶν κανόνων») σε περιπτώσεις «συμπεριφορᾶς ἀπέναντι σέ προσωπικούς ἀντιπάλους») ως ένα πολύ αρνητικό στοιχείο ἠθικῆς ἀντίληψης και συμπεριφορᾶς (σ. 272 κ.ε.).

Η «παραδοσιακή ἠθική», σε περιπτώσεις βλάβης σε βάρος «τοῦ ἐχθροῦ» (που γινόταν βέβαια με την τήρηση των νόμων της πολιτείας), δεν ἔθετε κανένα «φραγμό» εκτός ἀπό το φραγμό της *lex talionis*, «τῆς παλαιᾶς ἀρχῆς τῆς ἀνταπόδοσης» (σ. 273), δηλ. το «φραγμό τῆς ἀντιστοιχίας», που ἔδινε στην ἀρχή κάποια λογική, ὥστε να περάσει και στη φιλοσοφική σκέψη (Αναξίμανδρος, σ. 275).

Όμως παρά την ἀποδοχή της ἀρχῆς ἤδη ἀπό τον Ησίοδο (σ. 276 κ.ε.), ἐκφράστηκαν κατὰ καιρούς σοβαρές ἀμφιβολίες (Αἰσχύλος, Εὐριπίδης) για την ορθότητά της, γιατί, εκτός των ἄλλων, διαπιστωνόταν κραυγαλέα—μερικές φορές—ἀναντιστοιχία ἀνάμεσα σε ὅσα κανείς ἀνταπέδιδε και σε ὅσα «εἶχε ὑποστῆϊ» (*Μήδεια*, ἡ ἀκόμη περιπτώσεις ἀπάνθρωπης τιμωρίας ἐλληνικῶν πόλεων στην ἀρχαιότητα, σ. 277. 278, σημ. 19-21, ἀλλά και σημ. 22, ὅπου φρικαλεότητες στα νεότερα χρόνια και τη σύγχρονη ἐποχή ἀπό την ἐφαρμογή, ὑποτίθεται, της ἀρχῆς της ἀνταπόδοσης).

Παρ' ὅλα αὐτά και παρά τη διαφορετική προσέγγιση της ἀρχῆς της *talio* ἀπό μερικούς τον 5ο αἰώνα, ὅπως τον Διόδωτο (Θουκ. III 47, 3-5, σ. 279 κ.ε.), η ἀρχή ἐπέζησε «στόν ἠθικὸν κώδικα», ἐπειδὴ τη συνέχεαν με «τὴν ἀποκατάσταση, τὴν αὐτοάμυνα καὶ τὸν κολασμό» (τιμωρία, κολάζειν, σ. 280 κ.ε.), μολονότι υφίστανται βασικὲς διαφορὲς μεταξύ του κολασμοῦ και της ἐκδίκησης (σ. 281 κ.ε.), μια διάκριση με ιδιαίτερη σημασία, που χρεώνεται ἀπό τον Πλάτωνα στον Πρωταγόρα (Πρωτ. 324-a-b, σ. 283). Ο Σωκράτης, προχωρώντας πιο πέρα, συνέλαβε την ἀπλή ἀλήθεια, ὅτι δηλ. η διάπραξη ἀπό κάποιον ἐνός κακοῦ δεν παρέχει στον παθόντα καμιά «ἠθικὴ δικαιολογία» για την ἀνταπόδοση του ἴδιου ἢ ἄλλου κακοῦ.

Ο Βλαστός εκθέτει (σ. 292) τις πέντε επιμέρους αρχές της θέσης του Σωκράτη (Κριτ. 49 b 4-d 10: I, οὐδαμῶς δεῖ ἀδικεῖν· II, οὐδαμῶς δεῖ ἀνταδικεῖν· III, οὐ δεῖ κακουργεῖν· IV, οὐδαμῶς δεῖ ἀντικακουργεῖν· V, τὸ γὰρ κακῶς ποιεῖν ἀνθρώπους τοῦ ἀδικεῖν οὐδὲν διαφέρει), και δίνει ιδιαίτερη βαρύτητα στις αρχές II και IV. Η συμφωνία πάνω σ' αυτές αποτελεί προϋπόθεση *sine qua non* για «ἐπικοινωνία» και «συν-εννόηση» με τους άλλους (σ. 293), ενώ «η σιωπηρώς» —θα λέγαμε— «διαπιστωθείσα ασυμφωνία» και από τα δύο μέρη, Αθηναίους και Σωκράτη, και κυρίως από αυτόν, είχε ως άμεση πολιτική συνέπεια (σ. 293, σημ. 53) τον «ἀποκλεισμό» του Σωκράτη από τις διαδικασίες της «συμμετοχικής δημοκρατίας τῶν Ἀθηναίων», όπου η απόρριψη της *talio* θεωρούνταν ως κάτι το ακατανόητο. Γι' αυτό και ο συγγραφέας διερευνά «τίς ἀρχές II καὶ IV ὡς κανόνες προσωπικῆς δράσης» καθώς επίσης και τη σχέση τους με τις άλλες αρχές, για να καταλήξει στο συμπέρασμα (σ. 296) ότι «ἡ ἀπόρριψη τῆς ἀνταπόδοσης» δικαιολογείται κυρίως από την αρχή I (Κριτ. 49 a 4-d 7), η σημασία της οποίας ήταν τόσο μεγάλη για τον Σωκράτη, ὡστε να θυσιάζει και τη ζωή του, προκειμένου να την τηρήσει. Η πεποίθηση αυτή οδηγεί, κατά τον Βλαστό, στην «προσήλωση τοῦ Σωκράτη στήν Κυριαρχικότητα τῆς Ἀρετῆς» και επομένως στον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνονταν τον «εὐδαιμονισμό» (σ. 299).

Το Κεφάλαιο 8: «Ἡ εὐδαιμονία καὶ ἡ ἀρετὴ στήν ἠθικὴ θεωρία τοῦ Σωκράτη» (σ. 300-39) αποτελεί αναθεωρημένη μορφή μιας διάλεξης—αρχικά—στο Cambridge και περιλαμβάνει στο πρωτότυπο πέντε Ενότητες, από τις οποίες παραλείφθηκε (κακῶς κατά τη γνώμη μου) στη μετάφραση η πρώτη (σ. 200-3 του πρωτοτύπου), που αφορούσε την απόδοση στα Αγγλικά των ὀρων ἀρετὴ και εὐδαιμονία, κοινή συναινέσει ὁμως συγγραφέα και μεταφραστή (σ. 300, σημ. 2).

Στην Ενότητα II: «Οἱ τρεῖς τοποθετήσεις* στὰ πλαίσια τοῦ εὐδαιμονισμού» (σ. 300-8) δίνεται καταρχὴν το «Εὐδαιμονιστικὸ Ἀξίωμα»: «...τὴν εὐδαιμονία τὴν ἐπιθυμοῦν ὅλοι οἱ ἄνθρωποι ὡς τὸν ἔσχατο σκοπὸ (τέλος) ὅλων τῶν ἔλλογων ἐνεργειῶν τους» (πβ. Πλ. Συμπ. 205 a 2-3, σ. 301, και Γοργ. 499 e 7-8, σ. 329) και στη συνέχεια (σ. 301 κ.ε.) οι τρεις διαφορετικὲς ἀντιλήψεις των αρχαίων Ελλήνων ἠθικῶν φιλοσόφων για «τὴ σχέση ἀρετῆς καὶ εὐδαιμονίας». Η σχέση αυτή έχει τις εξῆς μορφές: (1) «Εἶναι καθαρὰ ἐργαλειακὴ» (πβ. και σσ. 38-44, όπου η συζήτηση Vlastos - Irwin στο *TLS* το 1978, καθώς και *ΠΣ* 8.3: σ. 433 κ.ε.), με οπαδούς τον Αρίστιππο, τον Επίκουρο και οπαδούς του Επικούρου (σ. 302).

* Τον ὄρο «positions» ὀρθότερα, νομίζω, θα τον ἀπέδιδε ο ὄρος «θέσεις» ἢ ο ὄρος «ἀντιλήψεις».

(2) «είναι συστασιακή, αλλά μόνον ἐνμέρει», με θιασώτες τον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη (σσ. 303-7), και (3) «ή σχέση είναι συστασιακή *in toto*· κατ' αὐτούς ἡ ἀρετὴ εἶναι ἡ εὐδαιμονία», με υποστηρικτές τον Αντισθένη «τὸν προπάτορα τοῦ Κυνισμού» (για το θέμα ὁμως αὐτό βλ. Τέζας, 1987:71), τους Κυνικούς γενικά, και τους Στωικούς (σ. 307, και σημ. 36-8). Ο Βλαστός αφήνει να νοηθεῖ ὅτι ἡ ταύτιση «ἀρετῆς» και «εὐδαιμονίας» δεν συνεπάγεται, κατὰ τον Σωκράτη, ποτέ τὴν ἀδιαφορία για τα υλικά ἀγαθά, ἀποψη που πρέσβευαν οἱ Στωικοί, ἀλλὰ φρονεῖ ὅτι ἡ προσέγγιση αὐτοῦ του ἐρωτήματος θα διευκολυνθεῖ, ἀν ληφθεῖ σοβαρά ὑπόψη «μία κεντρικὴ ἀρχή» που διείπε «τὴν ἠθικὴ διδασκαλία» του Σωκράτη, ἀρχή τὴν ὁποία ἀποκαλεῖ «Κυριαρχικότητα τῆς Ἀρετῆς» (Ενότητα III, με τον ἴδιο τίτλο, σσ. 308-14).

Ο Σωκράτης διατυπώνει τὴν ἀρχή αὐτή δύο φορές στην Ἀπολογία (28 b 5-9, και d 6-10) και μία στον Κρίτωνα (48 c 6 - d 5), παρ' ὅλο που ἡ ἐμμὸνὴ στην ἀρχή αὐτή εἶναι πιθανόν να ἔχει —ὅπως ἄλλωστε εἶχε— ὡς συνέπεια τον θάνατο (Ἀπολ. 28 b 5-9).

Ἡ ἐπιλογή ἀνάμεσα στα «φυσικά ἀγαθά» («ἡ ζωὴ ὡς βιολογικὴ πραγματικότητα») και τα «κοινωνικά και διανοητικά ἀγαθά» (αὐτά «ἀπὸ ἠθικὴ ἀποψη οὐδέτερα» κατὰ τον Σωκράτη), ἀπὸ το ἓνα μέρος, και τα «ἠθικά ἀγαθά» (πβ. και *ΠΣ* 8.6: σ. 438 κ.ε.), ἀπὸ το ἄλλο μέρος, εἶναι εὐκόλη. Τούτο οφείλεται, ἐκτὸς των ἄλλων, στη δοξασία του για «τίς πέντε... κανονιστικὲς ἀρετές», οἱ ὁποῖες, λόγω τῆς γνωστῆς πεποιθήσεώς του ὅσον ἀφορὰ «τὴν ἐνότητα τῶν ἀρετῶν» (βλ. *Πρωτ.* 369 e 4, σ. 310, σημ. 46), «ὑπάρχουν ἢ δὲν ὑπάρχουν ὅλες μαζί». Ανατρέχοντας για πρότυπα στη λογοτεχνία βρίσκει ὁμοιότητες ἀνάμεσα στην ἀποψη του Νεοπτολέμου (Σοφ. *Φιλ.* στ. 94-5· πβ. 100-20, σ. 311, σημ. 47-50) και στην ἀποψη του Σωκράτη (Ἀπολ. 38 e, σ. 311), σπεύδει ὁμως να ἐπισημάνει τὴν διαφορά, ἀφοῦ ὁ Νεοπτόλεμος τελικὰ ὑποτάχτηκε, ἐνῶ ὁ Σωκράτης υπέταξε και αὐτὴν ἀκόμη τὴ ζωὴ στην ἀρετὴ και τὴν ἀντίληψη που ὑπονοεῖται μ' αὐτὴν τὴν στάση τὴν κατέστησε «ἀκαμπτο κανὸνα τῆς καθημερινῆς συμπεριφορᾶς», ἐνῶ στον *Γοργίαν* διακήρυξε τὴ γνωστὴ θέση, ὅτι δηλ. «τὸ νὰ ἀδικηθεῖ κανεὶς ὁ ἴδιος εἶναι πάντοτε καλύτερο ἀπὸ τὸ νὰ ἀδικήσῃ κάποιον ἄλλον» (σ. 312)· αὐτὴ ἡ ἀποψη, που ἀπαγόρευε τὴν ἀνταπόδοση, «συμιστοῦσε ριζικὴ καινοτομία» και ὁ Σωκράτης εἶχε βαθιὰ συνείδηση τῆς σημασίας τῆς (*Κρίτ.* 49 c 10 - d 5, σ. 313).

Ἐνῶ κατὰ τον Βλαστό ἡ ἀρχή τῆς «Κυριαρχικότητας τῆς Ἀρετῆς» ἀποτελεῖ τὴν προκείμενη για τὴ «διττὴ ... ἀπόρριψη τῆς *lex talionis*» (σ. 313· πβ. 292-9), ἡ ἴδια αὐτὴ βασικὴ ἀρχή ἀποτελεῖ στον *Κρίτωνα* «τὸ συμπέρασμα μιᾶς σειρᾶς λογικῶν ἐπιχειρημάτων» (*Κρίτ.* 48 c 6 - d 5, ἀλλὰ και b 11-c 2, σ. 309. 313. 314).

Στην Ενότητα IV: «Οἱ θέσεις τῆς Ταυτότητας καὶ τῆς Ἐπάρκειας» (σσ. 315-28) με αφετηρία τὴν ῥῆσιν (Κοίτ. 48 b 8): *Τὸ δὲ εὖ καὶ καλῶς καὶ δικαίως (sc. ζῆν) ταῦτόν ἐστιν*, γίνεται προσπάθεια νὰ ἀπαντηθῆι τὸ ἐρώτημα ἀν «ὁ εὐδαιμόνων καὶ ὁ ἐνάρετος τρόπος ζωῆς ταυτίζονται», δεδομένου μάλιστα ὅτι καὶ γιὰ τὸν Σωκράτη ὑπάρχει σχέση ἀνάμεσα στὸ «ἀγαθόν» καὶ τὴν «εὐδαιμονίαν» (σ. 302, σημ. 20, καὶ σ. 433).

Ἡ ἐκ πρώτης ὀψεως ορθὴ παραδοχὴ ὅτι ἡ προαναφερθεῖσα ῥῆσις ὀδηγεῖ στὴν «Θέση τῆς Ταυτότητας», ὅσον ἀφορᾷ τὴν σχέση μεταξύ ἀρετῆς καὶ εὐδαιμονίας, ἐγκαταλείπεται σταδιακᾶ (σ. 315 κ.ε.), γιὰτί θὰ ἔμεναν —με βία τις μαρτυρίες— ἀστήρικτες μερικὲς ἀπὸ τις συνεπαγωγὲς τῆς πρότασης, ἀφοῦ ἡ εὐδαιμονία θὰ ἦταν «συνάρτηση μιᾶς μόνο μεταβλητῆς» (σ. 318). Τὸ συμπέρασμα, τὸ ὁποῖο μετὰ ἀπὸ πολλὴν «βία» τῆς ἀληθείας συνάγεται εἶναι ὅτι, παρ' ὅλο που μερικὲς ἀπόψεις τοῦ Σωκράτη στηρίζουν ἀναμφίβολα τὴν «Θέση τῆς Ταυτότητας», ἄλλες εἶναι ἐξίσου «συμβατές» καὶ με τὴν «Θέση τῆς Ἐπάρκειας», ἐνῶ ἄλλες ὀδηγοῦν χωρὶς καμία ἀμφιβολία στὴν τελευταία αὐτὴ θέσι, δίνοντας στὴν ἀρετὴ μιὰ «ἀσύγκριτα ἀνώτερη ἀξία» (σ. 327 κ.ε.).

Στὴν Ενότητα V (σσ. 328-39) προσπαθεῖ νὰ υποστηρίξει τὴν «Θέση τῆς Ἐπάρκειας», γιὰτί, ὅπως γράφει (σ. 328), «ὁ Σωκράτης ἔχει ἕναν ἀποφασιστικὸν λόγον πού τὸν ὑποχρεώνει νὰ προτιμῆσι τὴν «Θέση τῆς Ἐπάρκειας»».

Τὸ μέρος που περιλαμβάνει τις δύο τελευταίες Ενότητες (IV-V, σσ. 315-39) εἶναι ἀναμφίβολα ἀπὸ τὰ δυσκολότερα καὶ σημαντικότερα τοῦ βιβλίου, ἀφοῦ στοχεύει στὴν ἀνάδειξη τῆς πεμπτοσύλας τῆς ἠθικῆς φιλοσοφίας τοῦ Σωκράτη, τῆς μόνης κατὰ τὸν Βλαστό φιλοσοφίας τοῦ (πβ. καὶ Maier, 1913: 303-5 [βλ. σ. 346, σημ. 5 τοῦ Βλαστοῦ]· Woodruff, 1982: 137 κ.ε. [βλ. σ. 48, σημ. 58 τοῦ Βλ.]). Ἡ ἐπιχειρηματολογία τοῦ συγγραφέα φαίνεται τόσο στέρη, ἔτσι που οὔτε νὰ παρουσιαστῆι εἶναι δυνατόν στὰ πλαίσια αὐτῆς τῆς ἐργασίας οὔτε πολὺ περισσότερο νὰ ἀμφισβητηθῆι. Θὰ μπορούσε ὅμως ἰσως νὰ ἀμφισβητηθῆι —ἐν μέρει τουλάχιστον— ἡ ορθότητα μιᾶς λαθάνουσας ἀρχῆς που διέπει τὴν σκέψη τοῦ Βλαστοῦ στὸ μέρος αὐτὸ τοῦ βιβλίου καὶ που βρίσκεται στὴν φράσι (σ. 338): «Ὅταν ἀναλογιστοῦμε ὅτι ἡ διόγκωσις τοῦ ποσοδείκτη εἶναι κάτι συνηθισμένον καὶ ἀβλαβὲς στὴν καθημερινὴ ὁμιλία... ἀναρωτιόμαστε ἂν πράγματι δὲν ὑπάρχει καμία πιθανότητα τὸ κακὸν οὐδὲν στό T19* καὶ τὸ οὐ βλαπτόμενον στό T20 νὰ ἐννοοῦνται μετὰ τὸν ἴδιον τρόπον». Ἀλλὰ ὁ Βλαστός θεωρεῖ ὅτι ἡ ἀρχικὴ, τουλάχιστον, ἐντύπωση γιὰ τὴν ἰσχὺ τῆς «Θέσεως τῆς Ταυτότητας» οφείλεται

* Πρόκειται γιὰ τὸ ὑπ' ἀριθ. 19 κείμενον (Text, χωρίον) που παρατίθεται καὶ στὴν συνέχεια σχολιάζεται σ' αὐτὸ τὸ Κεφ.

στην προσπάθεια του Σωκράτη «νά υποστηρίξει...τήν Κυριαρχικότητα τῆς Ἄρετῆς», μια προσπάθεια όμως που δεν φτάνει στην άρνηση κάθε αξίας όλων των άλλων αγαθών ως προς την επίτευξη της ευδαιμονίας (σ. 339). Ἔτσι δικαιώνεται η προτίμηση στη «Θέση τῆς Ἐπάρκειας» στο δύσκολο πράγματι πρόβλημα της σχέσης αρετῆς και ευδαιμονίας.

Ενδείκνυται, νομίζω, να επισημανθεί ότι η σχέση της ευδαιμονίας προς την αρετή που υπονοείται με τη «Θέση τῆς Ἐπάρκειας» και ταυτόχρονα η αντίληψη για «Κυριαρχικότητα τῆς Ἄρετῆς» αποκλείουν τόσο την ωφελμιστική ερμηνεία (Guthrie) όσο και τη θεώρηση της αρετῆς ως «εργαλείου» για την ευδαιμονία, που τόσο έντονα πρόβαλε ο Irwin (σσ. 37-44).

II

Αυτό όμως δεν είναι το τέλος του βιβλίου ούτε συνάγονται μερικά γενικά, αναγκαία ίσως, συμπεράσματα που να δίνουν τη συνολική εικόνα του Σωκράτη. Ίσως είναι κι αυτό ένα είδος «σιωπῆς» ανάλογης με τη «σιωπή» του αρχαίου φιλοσόφου, που τόσο επίμονα εκείνος τήρησε.

Αν θέλαμε να σπάσουμε αυτή τη «σιωπή», θα υποστηρίζαμε (ανακεφαλαιώνοντας κατά κάποιον τρόπο) ότι η «ειρωνεία» του Σωκράτη μπορεί να θεωρηθεί κάτω από την οπτική γωνία της σχέσης της (α) με τη μέθοδο έρευνας που χρησιμοποίησε ο Σωκράτης, και (β) με την ηθική, και, πιο συγκεκριμένα, με την έννοια της «εξαπάτησης». Ὅσον αφορά το πρώτο σημείο, τα συμπεράσματα του Βλαστού (βλ. πιο πάνω σ. 324) οδηγούν σε μια αντίληψη και βίωση της «ειρωνείας» που βοηθάει μάλλον την παραπέρα έρευνα, αφού —τουλάχιστον— δεν ευνοεί την προβολή δογματικών θέσεων. Τα συμπεράσματα ως προς το δεύτερο σκέλος αποσυνδέουν την ειρωνεία από καθετί ηθικά επιλήψιμο. Ἔτσι αποφεύγεται τυχόν αντίφαση που θα συνιστούσε από το ένα μέρος η επίμονη ενασχόληση με θέματα ηθικής και από το άλλο η χρησιμοποίηση στη διερεύνηση αυτών των θεμάτων μεθόδων που εμπεριέχουν το στοιχείο της «εξαπάτησης». Αντίθετα, μάλιστα, διαπιστώνεται προσήλωση του Σωκράτη στην ηθική αυτονομία του καθενός, απόρροια ως ένα βαθμό της υποταγῆς του στην εντολή του θεού (Ἄπολ. 28 ε· πβ. 38 α): «νά ζήσει φιλοσοφώντας... ἐξετάζοντας τόν ἑαυτό του καί τούς ἄλλους».

Τόσο η ενασχόληση με θέματα ηθικής φιλοσοφίας όσο και η ανάδειξη των απόψεων των άλλων σε αντικείμενο έρευνας, καθώς επίσης και η προσήλωση του Σωκράτη στην ηθική αυτονομία του καθενός συνδέεται, νομίζω, άρρηκτα με την αντίληψή του για δυνατότητα ανακάλυψης «τῆς ἡθικῆς ἀλήθειας» με τη χρησιμοποίηση της κατάλληλης μεθόδου έρευνας, που στη συγκεκριμένη περίπτωση είναι ο «έλεγχος», η «ελεγκτική μέθοδος».

Παράλληλα όμως με την εμμονή στη διερεύνηση ηθικών προτάσεων παρατηρείται και μία ακράδαντη πίστη στην αρετή, η οποία δεν θεωρείται βέβαια ότι ταυτίζεται με την ευδαιμονία, αλλά με την «Κυριαρχικότητα» της είναι επαρκές στοιχείο για τον ευδαίμονα βίο, αφήνοντας ταυτόχρονα τη δυνατότητα να λογίζονται και άλλα αγαθά ως συντελεστές αυτού. Η πίστη όμως στην αρετή και τη σημασία της είναι τόσο ισχυρή, ώστε να αποτελεί κανόνα του βίου अपαρέγκλιτο. Αλλά κατ' αυτόν τον τρόπο η επίτευξη της ευδαιμονίας αποτελεί περισσότερο ή —όπου αυτό απαιτήθηκε— αποκλειστικά και μόνο απόρροια μιας εσωτερικής στάσης και αντίληψης παρά αποτέλεσμα επίδρασης εξωτερικών παραγόντων. Ακόμη και η ευσέβεια του Σωκράτη με το νόημα που, κατά τον Βλαστό, της έδωσε ο Αθηναίος φιλόσοφος έρχεται να ενισχύσει και να επιβεβαιώσει την επάρκεια της αρετής για την ευδαιμονία.

Ακολουθούν άλλες εκατό σελίδες (σσ. 340-439) ενός καλά τεκμηριωμένου κειμένου, που περιλαμβάνει τον «Επίλογο: Felix Socrates» (σσ. 340-3) (όπου η ζωή του Σωκράτη, με το περιεχόμενο που αυτός έδωσε στην αρετή και την ευδαιμονία, και με τον τρόπο που τις πραγμάτωσε, θεωρείται ως «ή ευδαιμονέστερη» από τη ζωή οποιουδήποτε άλλου προσώπου που μνημονεύεται από ολόκληρη την Αρχαία Ελληνική Γραμματεία), και 31 *Πρόσθετες σημειώσεις*, με πολλή μετριοφροσύνη εκμέρους του συγγραφέα: πρόκειται στην ουσία για *Παραοτήματα*, στα οποία ο Βλαστός εξετάζει θέματα σχετιζόμενα άμεσα ή έμμεσα με το θέμα του βιβλίου, και τα οποία, μερικές φορές, είναι εντελώς απαραίτητα για την κατανόηση του Σωκράτη. Η αναφορά όμως στο καθένα χωριστά θα επιμήκυνε υπέρμετρα ίσως την ήδη μεγάλη έκταση αυτής της εργασίας· γι' αυτό αρκέστηκα σε μερικές παραπομπές κατά την παρουσίαση του κύριου μέρους του βιβλίου.

III

Σεβόμενος κυρίως τη μεγάλη και διεθνώς αναγνωρισμένη συμβολή του Βλαστόύ στις Σωκρατικές—αλλά και Πλατωνικές—σπουδές προσπάθησα συνειδητά να είμαι όσο γινόταν πιο πιστός στο «πνεύμα και το γράμμα» του βιβλίου. Απέφυγα, λοιπόν, να διατυπώσω, παρά μόνο ελάχιστες, προσωπικές κρίσεις. Εξάλλου, η γενική εντύπωση είναι ότι τα επιχειρήματα του συγγραφέα είναι ισχυρά και τα συμπεράσματά του από λογική άποψη πολύ καλά τεκμηριωμένα, αναγνώριση που ισχύει ακόμη και αν κάποιος δεν συμφωνεί με αυτά. Για να τεκμηριωθεί όμως μια αντίθετη, ή απλώς παρεμφερής, άποψη θα χρειαζόταν (όπως ο ίδιος ο Βλαστός γράφει [σ. 215, σημ. 33] για ανασκευή μιας θέσης που αυτός δεν αποδέχεται) «συγγραφή ενός ολόκληρου βιβλίου». Κι αν αυτό δεν ηχεί καλώς, το βέβαιο είναι ότι θα απαιτούνταν να αναπτύξει κανείς μια διαφορετική επιχειρηματολογία, η

οποία θα αναδείκνυε τις δικές του προσεγγίσεις και—άρα—θα μπορούσε να λάβει τη μορφή μιας άλλης εργασίας (άρθρου ή βιβλίου, ανάλογα). Κάτι τέτοιο περίπου κάνει ο γνωστός (βλ. και πιο πάνω, σ. 327, και σσ. 37-44 του βιβλίου) πλατωνιστής, καθηγητής στο Cornell, T. Irwin (1992: 241-66), στην πολύ εμπεριστατωμένη βιβλιοκρισία του, όπου ασχολείται επιλεκτικά με ορισμένα θέματα του βιβλίου.

Η ερμηνευτική προσέγγιση του Βλαστού εδράζεται, θα μπορούσε να πει κανείς, πάνω σε μια γερή κλασική παιδεία που του επέτρεπε να κατανοεί σωστά τα φιλοσοφικά κείμενα, προχωρώντας, όπου αυτό ήταν απαραίτητο, σε φιλολογική ή ακόμη και ιστορική ανάλυση. Το στοιχείο όμως που κατεξοχήν χαρακτηρίζει τη μέθοδο έρευνας που χρησιμοποιεί και δίνει το στίγμα σ' αυτήν είναι η λογική ανάλυση των επιχειρημάτων, ένας τρόπος προσέγγισης που οφείλεται φυσικά στην «αναλυτική φιλοσοφία», από το πνεύμα της οποίας είναι βαθιά επηρεασμένος ο Βλαστός. Είναι, άλλωστε, γνωστό ότι η στροφή του ενδιαφέροντος των αναλυτικών φιλοσόφων προς την αρχαία ελληνική φιλοσοφία γενικότερα και τα έργα του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη ειδικότερα οφείλεται κατά μεγάλο μέρος στον Βλαστό και στον G.E.L. Owen. Με τη βοήθεια της μεθόδου της αναλυτικής φιλοσοφίας, ο Βλαστός κατορθώνει να συνάγει έγκυρα συμπεράσματα και μάλιστα από «στιγμές» των διαλόγων που παρέχουν την εντύπωση ότι είναι χωρίς σημασία. Παράλληλα, η όλη συγκρότησή του απέτρεψε από το να υποπέσει στο κάπως σύνηθες ολίσθημα των αναλυτικών φιλοσόφων (βλ. σ. 26), να περιορίζονται στο επιχείρημα και να τους διαφεύγει «τό όλον», η προσωπικότητα αυτού που χρησιμοποιεί το επιχείρημα. Εκτός αυτού, πέρα από τη μέθοδο της «αναλυτικής φιλοσοφίας» εκείνο που κυρίως βοήθησε, ώστε να πάρει το βιβλίο τη μορφή που τελικά πήρε, ήταν η μεθοδικότητα και η επιστημονική ευσυνειδησία του ίδιου του Βλαστού, όπως αυτό καθίσταται σαφές και από τα στάδια από τα οποία πέρασε η συγγραφή του βιβλίου (βλ. πιο πάνω σ. 323).

Αν αντιπαραβάλουμε τη θεματική αυτού του βιβλίου με τη θεματική άλλων μονογραφιών για τον Σωκράτη, θα διαπιστώσουμε ότι η θεματική μερικών—τουλάχιστον—από τις μονογραφίες αυτές είναι ευρύτερη, και το γεγονός αυτό είναι συχνά ανεξάρτητο από την έκτασή τους. Τούτο οφείλεται στο ότι ο Βλαστός (όπως άλλωστε όλοι σχεδόν οι μελετητές του Σωκράτη) προσπάθησε να βρει και τελικά κατέληξε σε ένα κριτήριο ως προς τη διάκριση των ιδεών που ανήκουν στον Σωκράτη από εκείνες που του προσγράφονται, με άλλα λόγια στη διάκριση «του ιστορικού Σωκράτη» από τον «Σωκράτη» του Πλάτωνα ή των άλλων πηγών μας. Αυτή η διάκριση και το κριτήριο που καθιέρωσε (βλ. πιο πάνω, σ. 325) συνιστά, νομίζω, μια πολύ σημαντική συμβολή του βιβλίου αυτού και γενικότερα του έργου του Βλα-

στού, άσχετα αν εύλογα μπορεί κανείς να ισχυριστεί ότι το πρόβλημα αυτό θα μείνει—τουλάχιστον ως προς τις λεπτομέρειές του— για πάντα άλυτο (βλ. σ. 17), άποψη που και ο ίδιος ενστερνίζομαι. Παράλληλα ο Βλ. προσπάθησε και κατόρθωσε να εμβαθύνει στα θέματα που τον απασχόλησαν. Είναι χαρακτηριστικό αυτής της «ερευνητικής αγωνίας» του η εκ νέου διατύπωση συμπερασμάτων για θέματα τα οποία τον απασχόλησαν και παλαιότερα.

Αναμφίβολα ο Βλαστός έφτασε στο σημείο να δίνει δικές του ερμηνείες σε θέματα σχετικά με τον Σωκράτη, τον Πλάτωνα και την αρχαία ελληνική φιλοσοφία γενικότερα. Αυτό είναι σίγουρα αποτέλεσμα μακροχρονής μελέτης των κειμένων και γνώσης της σχετικής διεθνούς βιβλιογραφίας, στις αναφορές όμως της οποίας είναι μάλλον πολύ φειδωλός, και όταν ακόμη πρόκειται για έργα πολύ σημαντικά, όπως επισημάνθηκε ήδη. Θα μπορούσε να παρατηρηθεί συναφώς ότι στον Σωκράτη του Βλαστού (αν το ίδιο ισχύει ή όχι για όλα τα έργα του δεν είμαι σε θέση να το βεβαιώσω) λείπει οποιαδήποτε αναφορά στην ελληνική βιβλιογραφία και μάλιστα στον Σωκράτη του Τατάκη, 1970, και του Κατσιμάνη, 1979, έστω και αν η ελληνική βιβλιογραφία για την αρχαία ελληνική φιλοσοφία είναι πενιχρή*. Ανεξάρτητα όμως από οποιοδήποτε βιβλιογραφικές παραλείψεις το βέβαιο είναι ότι οι θέσεις του στηρίζονται σε βαθιά γνώση της διεθνούς βιβλιογραφίας και είναι προϊόν τεκμηριωμένης λογικής ανάλυσης. Απόρροια όλων αυτών είναι η φιλοσοφική ερμηνεία, στην οποία ο Βλαστός ανάγεται από τα συμπεράσματα επιμέρους αναλύσεων.

Ο Σωκράτης, όπως άλλωστε γενικά το έργο του Βλαστού, διακρίνεται από αυστηρή προσήλωση στη μέθοδο προσέγγισης, καθώς επίσης και σε ορισμένες αρχές που—λανθάνουσες ή μη—διέπουν τη σκέψη του. Σε μια τέτοια αρχή έγινε αναφορά πιο πάνω (σ. 334). Θα ήθελα να προσθέσω ότι, αν πράγματι ισχύει η αρχή αυτή, τότε ενδέχεται να μη κατανοείται ορθά ο φιλοσοφικός λόγος, αφού αυτό που λέγεται, χωρίς μάλιστα αυτή τη φορά να πρόκειται για «σωκρατική ειρωνεία», «απλή» ή «σύνθετη», επιτρέπεται να νοηθεί, ως εάν είχε διατυπωθεί κάπως διαφορετικά.

Μια άλλη επισήμανση είναι σχετική με την αρχή που διέπει όλο σχεδόν το βιβλίο του Βλαστού, ότι δηλ. ο Σωκράτης εργάζεται παντού και

---

* Η επιθυμία του Βλαστού, δύο χρόνια πριν από το θάνατό του (βλ. και πιο πάνω, σ. 322), να μεταφραστεί το βιβλίο του για τον Σωκράτη «στη μητρική του γλώσσα» δείχνει ασφαλώς το ενδιαφέρον του για την κατάσταση των σπουδών της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας, γενικότερα, στη χώρα μας. Στη βελτίωση αυτής της κατάστασης ανατρίφρητα θα μπορούσε να συμβάλει και η μετάφραση και (των) άλλων έργων του Βλαστού στην ελληνική γλώσσα. Το έργο όμως αυτό μπορεί να γίνει και τώρα, από ιδιώτες ή δημόσιους φορείς.

πάντοτε με τελικό κριτήριο το λόγο. Η αρχή αυτή οδηγεί πράγματι σε πολύ ορθά συμπεράσματα, αλλά η εφαρμογή της και στην περίπτωση της ευσέβειας του Σωκράτη οδηγεί, νομίζω, στη συναγωγή συμπερασμάτων τα οποία εγείρουν κάποια αμφιβολία ως προς την εγκυρότητά τους.

Οι παρατηρήσεις* αυτές (ή ακόμη και άλλες παραπλήσιες ή και διαφορετικές που θα μπορούσαν να διατυπωθούν) δεν στοχεύουν καθόλου στη μείωση της σημασίας του έργου του Βλαστού, το οποίο στο σύνολό του έχει αναγνωριστεί διεθνώς και συνιστά εγκυρότατη ερμηνεία της σκέψης του Σωκράτη και του Πλάτωνα. Μια ένδειξη αυτής της διεθνούς αναγνώρισης είναι και η απονομή στον Βλαστό, εκτός των άλλων τιμών και διακρίσεων, δύο φορές του βραβείου Guggenheim, και, το 1990, του βραβείου MacArthur για τη συμβολή του στις Σωκρατικές σπουδές. Αυτής της συμβολής ο πιο ώριμος καρπός υπήρξε αναμφίβολα ο *Σωκράτης (Socrates)*, έργο στο οποίο ο βαθυστόχαστος ερευνητής κατόρθωσε να δώσει μια νέα ερμηνεία του φαινομένου «Σωκράτης». Το έργο αυτό μεταφρασμένο ήδη στα Ελληνικά αποτελεί ασφαλώς απόκτημα για την ελληνική φιλοσοφική παιδεία.

---

* Θα ήθελα στο σημείο αυτό να αναφερθώ λίγο στη μετάφραση, παρ' όλο που γνωρίζω ότι τέτοιες αναφορές και άδικες μπορεί να είναι και οπωσδήποτε όχι πάντα — τουλάχιστον — ευπρόσδεκτες. Η γενική εντύπωση είναι ότι ο Π. Καλλιγιάς, παρά τη μετριοφροσύνη του (σ. 9), ανταποκρίθηκε πλήρως στις απαιτήσεις μιας καλής μετάφρασης, μολοντί το βιβλίο παρουσιάζει σημαντικές δυσκολίες και λόγω της ορολογίας και λόγω, σε αρκετά τουλάχιστον σημεία, του ύφους του. Πρόκειται για μια καλή μετάφραση. Σε μερικές βέβαια περιπτώσεις, ελάχιστες ευτυχώς, δεν έχει προσεχθεί τόσο όσο θα έπρεπε. (Τις παρατηρήσεις μου ελπίζω ότι θα καταστεί δυνατό να τις θέσω υπόψη του Π. Καλλιγιά, για να τις λάβει πιθανόν υπόψη του σε δεύτερη έκδοση).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Burnet, J. (1911). *Plato's «Phaedo»*, text with notes, Oxford 1911 (1963²).
- (1924). *Plato's «Euthyphro», «Apology of Socrates» and «Crito»*, Oxford 1924 (1964²).
- Chroust, A. (1977). *Socrates, Man and Myth*, London, Routledge & Kegan Paul, 1977.
- Diès, A. (1927). *Autour de Platon*, Paris 1927.
- Dodds, E.R. (1959). *Plato's «Gorgias»*, Oxford 1959.
- Dover K.R. (1978). *Greek Homosexuality*, Cambridge, Mass. 1978.
- Dupréel, E. (1922). *La Légende socratique et les sources de Platon*, Bruxelles 1922.
- Friedländer, P. (1964). *Plato*, vol. II: *The Dialogues, First Period*. Translation by H. Meyerhoff, London 1964.
- Gigon, O. (1947). *Sokrates, sein Bild in Dichtung und Geschichte*, Bern 1947.
- Groden, Suzy (1970). «Translation of Plato's *Symposium*», στο: J.A. Brentlinger, ed., *The Symposium of Plato*, Amherst, Mass. 1970.
- Guthrie, W.K.C. (1969). *A History of Greek Philosophy*, vol. III: *The Fifth-Century Enlightenment*, Cambridge 1969. (Ελλ. μτφρ. του πρώτου Μέρους από τον Δαμιανό Τσεκουράκη: W.K.C.G., *Oi Σοφιστές*, 'Αθήνα 1991, και του δεύτερου Μέρους από τον Τάσο Νικολαΐδη: *Ο Σωκράτης*, 'Αθήνα 1990).
- (1975). *A History of Greek Philosophy*, vol. IV: *Plato, the Man and His Dialogues: The Earlier Period*, Cambridge 1975.
- Hamilton, W. (1951). *Plato, «Symposium»*, translated with introduction, Baltimore 1951.
- Irwin, T.H. (1977). *Plato's Moral Theory: The Early and Middle Dialogues*, Oxford 1977.
- (1979). *Plato's «Gorgias»*, translated commentary, Oxford 1979.
- (1992) «Socratic Puzzles. A Review of Gregory Vlastos, *Socrates: Ironist and Moral Philosopher»*, *Oxford Studies in Ancient Philosophy*, 10(1992), 241-66.
- Joël, K. (1893-1901), *Der echte und der Xenophontische Sokrates*, Berlin 1893-1901.
- Kahn, C. (1983). «Drama and Dialectic in Plato's *Gorgias»*, *Oxford Studies in Ancient Philosophy*, 1(1983), 75-122.

- Κατσιμάνης, Κ.Σ. (1979). *Πρακτική φιλοσοφία και πολιτικό ήθος ταῦ Σωκράτη*, Ἀθήνα 1979.
- Kirkegaard, S. (1989). *The Concept of Irony (With Continual References to Socrates)*. Ed. H.V. Hong and Edna H. Hong. Trans. H.V. Hong and Edna H. Hong, Princeton, Princeton University Press, 1989. (Ο τίτλος του δανικού πρωτοτύπου: *Om Begebet Ironi med stadigt Hensyn til Socrates*, Kjöbenhavn 1841¹. Ελλ. μτφρ. Γ. Καραγιάννη: S.K., Ἡ ἔννοια τῆς εἰρωνείας. Μέ σταθερὴ ἀναφορὰ στὸν Σωκράτη, Ἀθήνα, Ἀναγνωστίδης, χ.χ.).
- Magalhães-Vilhena, v. de (1952). *Le problème de Socrate. Le Socrate historique et le Socrate de Platon*, Paris 1952.
- Maier, H. (1913). *Sokrates. Sein Werk und seine geschichtliche Stellung*, Tübingen 1913.
- McTighe, Kevin (1984). «Socrates on Desire for the Good and the Involuntariness of Wrongdoing», *Phronesis*, 29 (1984), 193-236.
- Nehamas, A. (1986). «Socratic Intellectualism», *Proc. of Boston Area Colloquium in Ancient Philosophy*, 2(1986), 274-85.
- O'Brien, M.J. (1967). *The Socratic Paradoxes and the Greek Mind*, Chapel Hill 1967.
- Santas, Gerasimos (1979). *Socrates*, London 1979.
- Taylor, A.E. (1922). *The Mind of Plato*. 1922. Ann Arbor, University of Michigan Press, 1960.
- (1929). *Plato, the Man and his Work*, London 1929³. (Ελλ. μτφρ. Ιορδ. Αρζόγλου: A.E.T., *Πλάτων. Ὁ ἄνθρωπος καὶ τὸ ἔργο του*, Ἀθήνα 1990).
- (1933). *Socrates*, London 1933 (N. York 1956).
- Taylor C.C.W. (1976). *Plato, «Protagoras»*, translated with notes, Oxford 1976.
- Τατάκης, Β.Ν. (1970). Ὁ Σωκράτης. Ἡ ζωὴ του, ἡ διδασκαλία του, Ἀθήναι 1970.
- Τέζας, Χ.Α. (1987). «Ἡ ἀρετὴ καὶ ἡ κακία ὡς πολιτικὲς ἐννοιες στὴν κυνικὴ παράδοση γιὰ τὸν Ανάχαρση», *Δωδώνη*, 15,3 (1987), 65-83, καὶ 84: ἀγγλικὴ περίληψη).
- Thesleff, Holger (1982). *Studies in Platonic Chronology, Commentationes Humanarum Litterarum* 70, Helsinki 1982.
- Vlastos, G. (1956). *Plato's «Protagoras»*, ed. with introduction, translation by Benjamin Jowett, revised by Martin Ostwald, New York 1956.

- Vlastos, G. (1958). «The Paradox of Socrates», *Queen's Quarterly*, Winter (reprinted in Vlastos, 1971: *The Philosophy of Socrates. A Collection of Critical Essays*, Garden City, N. York 1971).
- (1966). «A Note on Zeno's Arrow», *Phronesis*, 11 (1966), 3-18. (Ελλ. μτφρ. Π. Χριστοδουλίδη: G.V., «Σημείωση για τὸ Βέλος τοῦ Ζήνωνα», *Δευκαλίων*, τεῦχ. 11 (1974), 301-17).
- (1978). Review of T. Irwin (1977) in *The Times Literary Supplement*, February 24, 1978.
- G. (1983). «The Socratic Elenchus», *Oxford Studies in Ancient Philosophy*, 1(1983), 27-58.
- (1988α). «Elenchus and Mathematics», *AJP*, 109(1988), 362-96.
- (1988β). «Socrates», *Proceedings of the British Academy*, 74 (1988), 89-111.
- Wilamowitz-Moellendorf, U. von (1948). *Platon. Sein Leben und seine Werke*. 3. Auflage von B. Snell, Berlin 1948 (1958⁵. 1918¹)
- Woodruff, Paul (1982). *Plato, «Hippias Major»*, translation with commentary and essay, Indianapolis and Cambridge 1982.